

МОРАЛЬ І МОРАЛЬНІ НАСТАНОВИ В СУСПІЛЬСТВІ ЯК ЧИННИКИ КУЛЬТУРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

Тетяна Потапчук

Рівненський державний гуманітарний університет

Анотація:

Кожна людина, беручи участь у створенні культури, зазнає на собі впливу обох сторін, підпорядковуючись наявним структурним зв'язкам, що виводять індивіда за рамки його власних якостей: людина живе відповідно до певних загальнокультурних уявлень, орієнтується на них як на певні еталони – загальнокультурні й загальнолюдські цінності. А особливості індивідуального життя, життєвого середовища й умов визначають форму й характер повсякденного життя людини.

Анотация:

Потапчук Татьяна. Мораль и моральные установки в обществе как факторы культурной идентичности студенческой молодежи.

Каждый, принимая участие в создании культуры, ощущает на себе влияние обеих сторон, подчиняясь тем структурным связям, которые выводят индивидуума за рамки его собственных качеств: человек живет в соответствии с определенными общекультурными представлениями, ориентируется на них, как на определенные стандарты – общекультурные и общечеловеческие ценности. А особенности индивидуальной жизни, жизненное пространство и условия определяют форму и характер повседневной жизни человека.

Resume:

Potapchuk Tetiana. Morals and moral options in society as factors of student youth's cultural identity.

Everybody, taking part in the creation of culture, simultaneously tests influence of both sides on itself, submitting the present structural copulas which lead an individual out of his own qualities: a man lives in accordance with certain general cultural ideas, focuses on them as on certain standards. For people they come forward as general cultural and common to all mankind values. And the features of individual life, vital environment and terms determine the form and character of man's everyday life.

Ключові слова:

мораль; моральні настанови; культура; культурна ідентичність.

Ключевые слова:

нравственность; нравственные установки; культура; культурная идентичность.

Key words:

morals, moral options, culture, cultural identity.

Постановка проблеми. В основі культурної ідентичності студентської молоді лежить декілька елементів: національний характер, традиції, звичаї, обряди, цінності, норми, настанови, оскільки культурна ідентичність – це ототожнення себе з певною культурною традицією.

Серед різних категорій цінностей особливе місце посідають морально-духовні цінності, адже вони в житті людини та суспільства є соціально значущими орієнтирами діяльності суб'єктів, що забезпечують духовно-вольову єдність суспільства, відповідний рівень самосвідомості й організованості його членів [2, с. 19].

З огляду на це, вважаємо за необхідне розглянути сутність ключового поняття цього феномена.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему моралі та моральних настанов особистості висвітлено в працях українських і російських учених минулого та сучасності (А. Апресян, Л. Архангельський, В. Афанасьєв, І. Бех, М. Боришевський, Б. Братусь, О. Дробницький, Т. Поніманська, В. Соловійов, В. Токарев та інші). Незважаючи на наявність різних підходів до визначення сутності моральності, науковці однакові в тому, що кожний індивід приходить у соціум з його культурою як у даність. Відчуження індивіда від культури призводить до втрати ним життєвих орієнтирів, до душевного дискомфорту, заважає йому знайти своє місце в соціумі, надати вищий

сєнс життєвим завданням. Натомість, оволодіння культурою збагачує людину, розширює її духовні обрії.

Актуальними в контексті нашого дослідження є праці зарубіжних учених, зокрема А. Блазі, Л. Колберга, А. Маслоу, Ж. Піаже, К. Роджерса, Б. Скіннера, З. Фрейда, К.Хелкана та інших.

Водночас, проблема моралі та моральних настанов у суспільстві не є вичерпаною, оскільки потребує істотного осмислення. На нашу думку, найбільш обґрунтованим підходом до проблеми філософського аналізу моралі є підхід, розроблений у працях О. Дробницького (він становить методологічну цінність для нашого дослідження). Серед положень названого підходу є, зокрема, положення про те, що важко виокремити власне моральну сферу індивіда, адже вона регулює різні сторони його життєдіяльності. Моральні критерії можуть бути застосовані до будь-якого виду діяльності людини, до актів її свідомості й поведінки. Формою моральних уявлень є норма, у якій зафіксовані загальні правила поведінки і яка висувається до значної кількості здійснюваних людьми вчинків. Отже, філософ доходить висновку, що «мораль охоплює загальні норми та принципи поведінки, цілі соціальних рухів, які втілені в суспільних і моральних ідеалах, критеріях орієнтації соціальної дійсності, у формі понять добра і зла».

Відповідно до філософського підходу, моральність – це «буттєвий корелят моралі, що визначає спосіб, рівень і межі впливу її норм на реальне життя». Розрізняють два, більш конкретні, значення терміна «моральність», за якими вона постає як: 1) якісна характеристика певної системи соціальних або міжособистісних стосунків під кутом реалізації в них настанов і цінностей моралі; 2) сфера внутрішнього, душевно-духовного самовизначення й ціннісної орієнтації людської особистості за межами належного – безальтернативно визначеного нормами й приписами моралі.

Якщо мораль – це особлива форма суспільної свідомості, вид суспільних відносин, який виявляється в сукупності особливих цінностей і способів нормативного регулювання життєдіяльності людей у суспільстві, «єдиний тип соціальної регуляції, який апелює насамперед до особистісного в людині, до особистості, яка добровільно приймає моральні норми суспільства й дотримується їх», то моральність – це етичне поняття, яке в широкому розумінні є синонімом моралі, характеристикою особливого виду практичної діяльності людей, що мотивуються моральними ідеалами, переконаннями та принципами [8].

Формулювання цілей статті. Мета статті – розглянути сутність поняття мораль і визначити основні моральні настанови в суспільстві, що визначають культурну ідентичність.

Виклад основного матеріалу дослідження. Мораль завжди відігравала важливу роль у забезпеченні й збереженні цінностей людського буття. У загальному розумінні мораль – це система ідей, принципів, законів, норм і правил поведінки та діяльності, які регулюють гуманні стосунки між людьми й за будь-яких обставин базуються на демократичних засадах [11, с. 255]. Вона існує від утворення людського суспільства й визначається рівнем його розвитку.

У науковій літературі мораль визначається як самостійне явище, що виконує певні функції культури; як складник чи ознака культури духовно сформованої людини; як споріднене з культурою філософське поняття, яке разом з останньою охоплює широке коло явищ суспільного життя й різнобічні види діяльності людини, спрямовані на перетворення світу, соціальних відносин, самої людини. При цьому все, що належить до культури, – творіння розуму й рук людини – є наслідком і результатом її матеріальної та духовної діяльності, у процесі якої вона (людина) вступає в певні відносини з іншими людьми. Головна ж функція моралі – регулювання цих відносин [1, с. 607].

Педагогічний словник пояснює мораль як «норми, принципи, правила поведінки людей, а також безпосередню людську поведінку (мотиви

вчинків, результати діяльності), почуття, судження в людських стосунках». До моралі належать «оцінки тих явищ суспільного життя, які виявляють інтереси й потреби людей». Мораль підтримується силою суспільної думки й зберігається у світоглядних переконаннях. Порівняно з простим звичаєм і традицією. «моральна норма дістає ідейне обґрунтування у вигляді ідеалів, добра і зла, належного й справедливого» [6, с. 325].

Проблеми моралі знайшли відображення в працях таких філософів, як Платон, Аристотель, Августин, Фома Аквінський, Кант та інші.

Характерним для концепції Платона й Аристотеля є положення про моральність соціального обов'язку. Справедливість у Платона не лише моральна чеснота, а й ознака соціальної гармонії, суспільної рівноваги. Такої думки дотримувався й Аристотель.

Згідно з Платоном, людина насамперед моральна істота. Їй притаманні справедливість, мужність, чесність. Сукупно вони утворюють внутрішній світ душі людини.

На думку Аристотеля, моральні якості людини не є вродженими, вони набуваються практичними діями.

Згідно з вченням Августина, головним моральним орієнтиром для людини має бути потойбічне життя. Бог характеризується як найвище благо, «Бог – джерело та критерій моральності, яка протилежна земній чуттєвості, уся повнота добра втілена в Богові, джерело зла – первородний гріх, «каїнова печатка» на роді людському» [11, с. 5]. Те, що ми шукаємо в моралі, може дати тільки Бог. Тому любов до нього, надія на небесне спасіння є моральним завданням людини.

Як твердив Фома Аквінський, моральний спосіб життя гарантує людині спасіння, досягнення найвищого блага, на що вона має спрямовувати «все своє життя, усі свої справи й помисли» [11, с. 376].

За Кантом, мораль – це те, чого людина мусить досягти внаслідок подолання своєї природної чуттєво-егоїстичної спонуки. Торжество морального закону як виконання морального обов'язку в практичній життєдіяльності людини – спосіб досягнення розумно влаштованого людського суспільства. Тобто мораль є «сферою людської свободи» [11, с. 122].

Мораль – явище теоретичне, вона завжди пов'язана з наявними суспільними відносинами й розуміється кожним народом по-своєму, відображаючи систему виробничих відносин [16, с. 5].

Протягом історії людства виробилися моральні правила, заповіді й закони загальнолюдської моралі: «не вбивай», «на

кради», «не заздри ближньому» та інші, що існують з давніх-давен. Ці моральні настанови, заповіді, записані в Біблії, Корані, буддійських та інших релігійних книгах.

Як свідчать стародавні літописи, проблемі моралі та моральних настанов приділяли велику увагу в Київській Русі. У працях великих князів і митрополитів натрапляємо на спроби виробити свій, вітчизняний тип людини, якій мають бути притаманні певні моральні риси («Повчання дітям» Володимира Мономаха, «Слово про закон і благодать» Іларіона).

Так, у «Повчанні» В. Мономаха наголошується на обов'язковості дотримання певних моральних настанов: любові до ближнього в поєднанні з правдивістю, чесністю, миролюбством, вірністю даному слову: «Любов майте зі всякою людиною, а тим більше з братією, і нехай не буде одно в серці, а інше на устах; під братом ями не рий, щоб Бог тебе в гірше не кинув. Але будь правдивим... Будьте терпеливі брат до брата і до всякої людини і не воздавайте зла за зло».

Поряд із цим висувається й інша вимога: «Будьте смиренні й лагідні, і ви станете виконавцями Божих заповітів, бо в серці гордого диявол сидить і слово Боже не хоче прилинути до нього» [12, с. 222].

У творі наголошується на необхідності з пошаною ставитися до старших і батьків. «Старих шануй, як батьків, а молодих – як братів», – наставляв своїх дітей Володимир Мономах.

Повага до старших, щире ставлення до людей має виявлятися в зовнішній поведінці. Тому в одному з повчань князь наголошує: «Хворого відвідайте, за мерцем ідіть, бо всі ми смертні, і людини не поминіть, не привітавшись з нею, не сказавши їй доброго слова».

Наводяться в «Повчанні» й правила пошанованості: «При старших мовчати, мудрих слухати, старшим коритися, з рівними й меншими любов мати, без лукавства розмовляючи, більше думати, а не сипати словами».

Будучи сам гостинним, В. Мономах вимагає, щоб обов'язок гостинності виконували і його діти: «Чи куди поїдете, чи підете, чи станете, – напоїть і погодуйте убогого, а понад усе шануйте гостя, звідкіль би він до вас не прийшов – чи простий, чи добрий, чи злий; коли не можете вшанувати його подарунком, то «вшановуйте» його їжею і питвом, бо перехожі проголосять по всіх землях славу про людину – або добру, або злу».

Першими проявами духовності дитини є відповідальність, сором, совість, досягнення моральної чистоти, моральної поведінки, моральної свідомості.

Уже в Біблії натрапляємо на висловлювання про виховання справедливості, мудрості, мужності, милосердя. Зокрема це такі вислови, як: «Не свідчи неправдиво» [Мф. 19, 18], «Не будь неправдивим свідком на свого ближнього й не підговорюй устами своїми» [Пр. 24, 28], «Свідок брехливий не буде без кари, а хто брехню говорить, не буде врятований» [Пр. 19, 5], «Коріться кожному людському творінню ради Господа, чи то цареві, як найвищому, чи то володарям, які від нього послані для покарання злочинців і для похвали добродійців» [Петр. 2, 14], «Нагадуй їм, щоб слухали влади верховної та корилися їй, і до всякого доброго діла готові були» [Тит. 3, 1], «Шануйте всіх, братство любіть» [Петр. 2, 17а], «Що тільки правдиве, що тільки праведне, що тільки чисте, що тільки любе, що тільки гідне хвали – думай про це!», «Нагадуй про це й закликаючи перед Богом, щоб не сперечалися словами, бо нінащо воно, хіба слухачам на руїну» [Тим. 2, 14], «Не будете чинити кривди в суді, у мірі й вазі та в мірі рідини» [Лев. 19, 35], настанови в яких спрямовані на виховання справедливості.

До виховання мудрості закликають такі приписи: «Хто з мудрим ходить, той мудрим стає» [Пр. 13, 20], «Будь мудрий, мій сину, і потіш моє серце, і я матиму, що відповісти, як мені докорятиме хто» [Пр. 27, 11], «Набувати премудрості – як же це ліпше від золота» [Пр. 16, 16], «Серце мудрого чинить розумними уста його» [Пр. 16, 23], «Блаженна людина, що мудрість знайшла» [Пр. 3, 13], «Хай послухає мудрий – і примножить науку, а розумний здобуде хай мудрих думок» [Пр. 1, 5].

Виховання мужності передбачає дотримання таких правил: «Пильнуйте, стійте у вірі, будьте мужні, будьте міцні» [Кор. 16, 13], «Чого нечестивий боїться, те прийде на нього» [Пр. 10, 24], «Будьте сильні та відважні, не бійтеся, не лякайтеся перед ними, бо Господь Бог твій, Він Той, хто ходить з тобою, – не опустить Він тебе й не покине тебе» [5].

Підкреслюючи важливість вияву милосердя, Біблія проголошує: «Будьте милосердні, як і Отець ваш милосердний!» [Лк. 6, 36], «Нарешті ж, будьте всі однодумні, співчутливі, братолюбні, милосердні, покірливі» [Петр. 3, 8], «Не платіть злом за зло або лайкою за лайку, а навпаки, – благословляйте, знаючи, що на це вас покликано, щоб ви успадкували благословення» [Петр. 3, 9], «А ви один до одного будьте ласкаві, милостиві, прощаючи один одному, як і Бог через Христа вам простив» [Еф. 3, 32] [5].

Яскравим представником передової педагогічної думки XVIII ст. був Г. Сковорода. У системі виховних інституцій суспільства не

було жодної проблеми, яку б Г. Сковорода вважав другорядною. Він підкреслював, що сенс виховання полягає в тому, щоб створити відповідні умови для фізичного й морального розвитку особистості. Людськість філософ ототожнював з поняттям моральності, гуманності. Саме ці якості, на його думку, визначають сутність людини: «Кожний є тим, чиє серце як морально-етичний регулятор у ньому» [10, с. 531].

Вихователі мають повсякчас турбуватися про гармонійний розвиток розуму та волі індивіда, про єдність думок, слів і дій, які б синтетично регулювали поведінку й життєдіяльність особистості. Таке принципово-концептуальне поєднання розглядалося Г. Сковородою як необхідний і природний «шлюб».

Питання моральності, духовності були стрижневими у філософсько-педагогічній системі Г. Сковороди. Саме з цими «нематеріальними» категоріями він пов'язував розуміння спонукуваних сил людської діяльності. На його переконання, сутність морального виховання полягає в розвитку й зміцненні добродієвості, основою якої має бути праця. Філософ усіяко підносив ідеал працелюбної людини за «природою», тобто за природними нахилами [9, с. 15]. Кожна людина, пізнаючи себе, твердив Г. Сковорода, розпізнає свої здібності, «сродності» й відповідно до них влаштовує своє життя, своє щастя, яке полягає не в почестях і матеріальних благах, а в чистій совісті, сердечній веселості, у дружбі й незалежності [9, с. 14].

До вивчення народної моральної культури зверталися українські вчені М. Костомаров, М. Максимович, О. Потебня, П. Юркевич. Вони визначили риси та моральні особливості менталітету українського народу, дали їм наукове обґрунтування.

Орієнтованість на мораль, традиції народної нормотворчості, настанова на терпимість до звичаїв і духовних цінностей інших народів визначалися В. Антоновичем, М. Драгомановим, М. Грушевським, Ф. Вовком як найхарактерніші риси національного менталітету, що впродовж тисячоліть склався в українців.

Характеризуючи моральну людину з її певними якостями, К. Ушинський підкреслював, що це така людина, у якої «багато справжньої людської гідності, вона любить сім'ю..., зустрічаючи жебрака, ламає навпіл свій окраєць хліба або витягає з халяви свій брудний гаманець, де лежать три мідні копійки, зароблені тяжкою працею» [13, с. 73].

У сучасній філософії побутує думка про те, що мораль у суспільстві є лише тоді, коли вона адресується моральним почуттям людини: совісті, обов'язку, гуманності, справедливості

тощо, тобто, «коли прибрати ці почуття, то від моральності нічого не залишиться, якщо не називати цим словом просте вміння керуватися уявленнями власної користі» [14].

Мораль регулює взаємовідносини між людьми на різних рівнях – сім'ї, колективу, суспільства, нації. Жодне явище соціального життя не трактується так різнобічно, як мораль. Свідченням цього може бути ототожнення цього поняття з мудрістю життя; школою виховання людини; з дотриманням Божих заповідей; порядком у суспільстві; чесністю у взаємовідносинах між людьми; визначенням сенсу людського життя [3, с. 27].

Аналізуючи сутність моралі та її роль у житті людини, російський релігійний філософ С. Франк доходить висновку, що «самоочевидна сутність моралі – все одно релігійна, санкціонована вона чи безрелігійна – наявна в оцінці людської поведінки, у заохоченні чи забороні визначених дій або вчинків. Саме тому мораль має своє вираження в моральному законі, у якихось загальних нормах... Справжнім об'єктом християнської моралі є не поведінка, а внутрішній устрій людської душі; її мета – чистота й досконалість самої сутності людини, її серця; вона спрямована не на дію, а на самотуття» [15, с. 486].

Людина існує й духовно формується як особистість завдяки тому, що вона створена Богом як абсолютна особистість і у своєму становленні відкрита до богоподібності. «Співтворення» свідчить про принциповий зв'язок людини з Богом – Джерелом буття – і про можливість богоподібності людини через зростання в духовності. Богоподібність означає не що інше, як безперервний процес зростання в духовності [4, с. 416].

Отже, мораль передбачає, що людина, до якої вона звертається, сама творить себе і свою поведінку. «Мораль – єдиний тип соціальної регуляції, який апелює насамперед до особистісного в людині, до особистості, яка добровільно приймає моральні норми суспільства й дотримується їх» [8, с. 52].

О. Титаренко визначає три принципові характерні ознаки моралі:

– імперативність, тобто певні вимоги, що висуває перед людиною суспільство або її власне сумління;

– здатність до оцінки моральних явищ, саме таких, які можуть сприйматися (позитивно чи негативно) тільки у зв'язку з виконанням вищезгаданих вимог-імперативів. Різні людські якості, бажання, насолода, здоров'я, сила, життя й багатство – усе це нерідко сприймається як щось нейтральне, що не стосується проявів добра чи зла, справедливості чи

несправедливості, відповідальності чи безвідповідальності; – особливе ставлення до дійсності. У розумінні цієї ознаки також відбуваються суттєві зміни. До останнього часу було звичним розуміти мораль як певний аспект міжособистісних стосунків. Але перехід на загальнолюдські гуманістичні засади спонукав до розширення меж загального визначення моралі [3].

На переконання представника еволюційної етики М. Рьюза, мораль є певним засобом адаптації людини до навколишнього світу й зумовлюється біологічною конституцією людей, наявністю в них трьох, необхідних для життя та етичної поведінки, здібностей:

- 1) робити ціннісні судження;
- 2) передбачати наслідки своїх дій;
- 3) вибирати серед альтернативних певні засоби дій [7, с. 40–47].

На його думку, моральні норми спонукають нас до таких поведінкових дій, які в звичайних умовах ми, як правило, не хотіли б робити. Мораль є джерелом особливих стимулів і мотивів, коли безпосередні природні нахили й бажання не спрацьовують.

Мораль характеризується моральною свідомістю, моральними почуттями та ставленнями.

Висновки. Отже, ми у своєму дослідженні:

1) розглянули сутність поняття «мораль» і визначили основні моральні настанови в суспільстві, що визначають українську культурну ідентичність студентської молоді;

2) з'ясували, що мораль – це система ідей, принципів, законів, норм і правил поведінки та діяльності, які регулюють гуманні стосунки між людьми й за будь-яких обставин базуються на демократичних засадах;

3) наголошуємо на дотриманні моральних настанов у суспільстві, тому що не треба чекати, що хтось за тебе зробить добро, а потрібно діяти й виправляти помилки свої та інших.

Проведене дослідження не вичерпує багатогранності теоретичних і практичних пошуків розв'язання проблеми. Подальшого вивчення потребують питання, пов'язані з можливістю екстраполяції здобутих результатів на інші вікові групи з урахуванням особливостей їхнього розвитку й завдань, що постають перед сучасною національною освітою.

Список використаних джерел

1. Волченко Л. Б. Гуманность, деликатность, вежливость и этикет: ценности культуры и морали / Л. Б. Волченко. – М.: МГУ, 1992. – 607 с.
2. Єскіна Г. О. Формування ціннісних орієнтацій засобами аматорського театру: дис... канд. пед. наук: 13.00.06 / Г. О. Єскіна. – К., Київський національний університет культури і мистецтв, 2001. – 194 с.
3. Зыбковец В. Ф. Происхождение нравственности / В. Ф. Зыбковец, А. И. Титаренко. – М.: Изд. полит. лит., 1974. – 124 с.
4. Катехізис християнської віри. – К., 1991. – 416 с.
5. Новый Завет и Псалтырь. – К.: Центр «Новая жизнь», 1991. – 370 с.
6. Педагогічний словник / за ред. М. Д. Ярмаченка. – К.: Педагогічна думка, 2001. – 514 с.
7. Рьюз М. Эволюционная этика: здоровая перспектива или окончательное одряхление? / М. Рьюз // Вопросы философии. – 1989. – № 8. – С. 40–47.
8. Сінкевич Н. К. Формування морально-духовних орієнтацій у дівчат-підлітків в умовах взаємодії школи та позашкільних закладів: дис... канд. пед. наук: 13.00.06 / Н. К. Сінкевич. – К., Київський національний ун-т культури і мистецтв, 2000. – 183 с.
9. Сковорода Г. С. Сад божественных песней. Вірші, байки, діалоги, притчі / Г. С. Сковорода. – К.: Дніпро, 1988. – 319 с.

References

1. Volchenko, L. B. (1992). *Humanity, sensitivity, courtesy and etiquette: the cultural values and morals*. Moscow: Moscow State University. [in Russian].
2. Yeskina, H. A. (2001). *Formation of value orientations by means of Amateur theatre: dissertation for the degree of Candidate of Pedagogical sciences: 13.00.06*. Kyiv National University of Culture and Arts. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Zybkovets, V. F., Titarenko, O. (1974). *The origin of morals*. Moscow: Izd. polit. lit. [in Russian].
4. *Catechism of the Christian faith*. (1991). Kyiv. [in Ukrainian].
5. *New Testament and Psalms*. (1991). Kyiv: Centre "Novaia zhyzn". [in Russian].
6. *Pedagogical dictionary* (2001). Edited by M.D. Yermochenko. Kyiv: Pedahohichna dumka. [in Ukrainian].
7. Ruse, M. (1989). Evolutionary ethics: healthy term or final decrepitude? *Voprosy filosofii*. 8. 40-47. [in Russian].
8. Sinkevych, N. K. (2000). *Formation of moral and spiritual orientations in adolescent girls in terms of the interaction of school and afterschool institutions: dissertation for the degree of Candidate of Pedagogical sciences: 13.00.06*. Kyiv National University of Culture and Arts. Kyiv. [in Ukrainian].
9. Skovoroda, H. S. (1988). *The garden of the divine song. Poems, fables, dialogues, parables*. Kyiv: Dnipro. [in Ukrainian].

10. Сковорода Г. С. Зібрання творів у 2-х томах / Г. С. Сковорода. – Т. І. – К. : Вид-во АНУРСР, 1962. – 531 с.
11. Словарь по этике / под ред. И. С. Кона. – [5-е изд.]. – М. : Политиздат, 1983. – 445 с.
12. Тисяча років суспільно-політичної думки: твори в 9 т. – Т. І. – К. : Дніпро, 2001. – 303 с.
13. Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори в 2-х т. / К. Д. Ушинський. – Т. І. – К. : Рад. школа, 1993. – 670 с.
14. Фіцула М. М. Педагогіка / М. М. Фіцула. – К. : Видавничий центр «Академія», 2000. – 528 с.
15. Франк С. П. Духовные основы общества / С. П. Франк. – М. : Республика, 1992. – 325 с.
16. Щербань П. Мораль – основа життєдіяльності нації і виховання громадян –патріотів України / П. Щербань // Педагогічна газета. – № 12. – 2005. – С. 5.
10. Skovoroda, H. S. (1962). *Collected works. (Works in 2 volumes)*. Kyiv: Publishing house of ASUSSR, 1962. [in Ukrainian].
11. *Dictionary of ethics*. (1983). Ed. I. S. Kon. 5th ed. Moscow: Politizdat. [in Russian].
12. *A thousand years of social and political thought. Works in 9 vol.* (2001). Kyiv: Dnipro. [in Ukrainian].
13. Ushynskiy, K. D. (1993). *Selected pedagogical works. Works in 2 vol., Vol.1*. Kyiv: Rad. shkola. [in Ukrainian].
14. Fitsula, M.M. (2000). *Pedagogy*. Kyiv: Publishing centre “Akademiiia”. [in Ukrainian].
15. Frank, S. P. (1992). *The spiritual foundations of society*. Moscow: Respublika. [in Russian].
16. Shcherban', P. (2005). Morality is the basis of the nation's life and education of citizens-patriots of Ukraine. *Pedahohichna hazeta*. 12. P. 5. [in Ukrainian].

Рецензент: Аносов І.П. – д.пед.н., професор

Відомості про автора:

Потапчук Тетяна Володимирівна

tatvolod@ukr.net

Рівненський державний
гуманітарний університет
вул. Остафова, 7, м. Рівне

33028, Україна

doi:10.7905/нвмдпу.v0i14.1057

Матеріал надійшов до редакції 10.03.2015 р.

Подано до друку 16.04.2015 р.